

მესხეთის ანარქული სვანურში

მოკლე შინაარსი

სტატიაში მოთხრობილია ისტორია სოფელ უშგულის მაცხოვრის ეკლესიაში დაცული ერთი ძვირფასი ხატი, რომელიც მისთვის შეუწირავთ XII-XIII საუკუნეთა მიჯნაზე მოღვაწე ვინმე ვახტანგ **წახანელისძისა** და მის მეუღლეს – ხუაშაქს. ირკვევა, რომ ისინი მაღალ სოციალურ წრეს ეკუთვნოდნენ და, ალბათ, ცხოვრობდნენ სოფელ წახანში, მდინარე ოძრხეს ხეობაში. აკადემიკოს **სერგი ჯიქიას** ფუნდამენტურ სამტომეულში „**გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი**“ (1941: 11, 122; 1947: 9, 120; 1958: 165, 168-173, 496) ამ სოფლის შესახებ გარკვეული მსჯელობაა. მას ახსენებს მ. ბროსეც (1861: XXV). **იგი დღესაც იმავე ადგილას მდებარეობს** (შდრ. რ. თოფჩიშვილი, სვანეთი და სვანეთის მკვიდრნი, 2015: 59) და შედის თანამედროვე ადიგენის მუნიციპალიტეტში, ოღონდ „თურქ მესხებად“ თუ „კავკასიელ თურქებად“ მონათლულ და თავიანთი სამკვიდროდან 1944 წელს აყრილ ადგილობრივ მკვიდრთა (მაჰმადიან მესხთა) ნაცვლად ახლა იქ იმერლები ცხოვრობენ (მ. ბერიძე 2013: 185-194).

გამოკვლევის ავტორი ქართ. **წახ-** ზან. **ჭოხ-** / სვან. **ჭეხ-** < **ჭახ** ძირთა ფონემატური ანალიზის საფუძველზე ცდილობს, ერთმანეთს დაუკავშიროს სამი ქართული გვარი: **წახ-ან-ელ-ის-ძე** (მესხეთში), **ჭოხ-ონ-ელ-ი-ძე** (ისტორიულ სამეგრელოში) და **ჭეხ-ან** < **ჭახ-ან** (სვანეთში). ამ თვალსაზრისის დასადასტურებლად სტატიაში გაანალიზებულია არა მხოლოდ ანთროპონიმები, არამედ ტოპონიმებიც.

საკვანძო სიტყვები: უშგული, მაცხოვრის ეკლესია, მდინარე ოძრხე, ხატი, ვახტანგ წახანელისძე, ხუაშაქი, ანთროპონიმები, ტოპონიმები.

Iza Chantladze

REFLECTION OF MESKHETI IN SVANURI

Abstract

The paper deals with the history of the most valuable icon that is kept in the Ushguli Seviour Church and which is donated by Vakhtang **Tsakhanelisdze** and

his wife Khuashaki at the boundary of XII-XIII centuries (Taqaishvili 1937:153). It turns out that they belonged to a high social rank and probably lived in the village Tsakhani, in river Odzrkhe gorge. Acad. Sergi Jikia's fundamental three-volume book *"Big register of Gurjistan's vilajet"* (1941:11, 122; 1947:9, 120; 1958:165, 168-173, 496) gives the description of this village. M.Brosset also speaks about it (1861: XXV). It is still located in the same place (cf. R.Topchishvili, *"Svaneti and inhabitants of Svaneti"*, 2015:59) and belongs to contemporary Adyghe municipality. Today Imerians are inhabiting there instead of local inhabitants (Muslim Meskhetians) who have been named "Meskhetian Turks" or "Caucasian Turks" and who have been deported from their home-land in 1944 (M. Beridze 2013:185-194).

Basing on phonematic analysis of Geo. **wax-** / Zan **yox-** / Svan **yex-** < **yax** the author of the study attempts to link three Georgian surnames to each other: **wax-an-el-is-Ze** (in Meskheti), **yox-on-el-i-Ze** (in historical Samegrelo) and **yex-an** < **yax-an** (in Svaneti). In order to confirm this view, the article analyzes anthroponyms and toponyms.

Key Words: Ushguli, Seviour Church, river Odzrkhe, Vakhtang Tsakhanelisdze, Khuashaki, anthroponyms, toponyms.

ნაშრომის მიზანია ქართული ლექსიკური ერთეულის ფუძის **წან-** ხან. **ჭონ-** / სვანურ **ჭენ-** < **ჭან** ძირთან ფონემატური ანალიზის საფუძველზე მათი რაობის გარკვევა, რისთვისაც ერთმანეთთან დაკავშირებულია სამი ქართული გვარი: **წან-ან-ელ-ის-ძე** (მესხეთში), **ჭონ-ონ-ელ-ი-ძე** (ისტორიულ სამეგრელოში) და **ჭენ-ან** < **ჭან-ან** (სვანეთში). ამ თვალსაზრისის დასადასტურებლად სტატიაში გაანალიზებულია არა მხოლოდ ანთროპონიმები, არამედ ტოპონიმებიც.

მეთოდი. სამეცნიერო ნაშრომში გამოყენებულია შედარებით-ისტორიული, ლინგვისტური, სტრუქტურული, ანალიტიკური კვლევის მეთოდები.

შესავალი.

გვარი **წახანელისძე** რამდენიმე წყაროშია დადასტურებული და ჩანს, რომ იგი მაღალ სოციალურ წრეს ეკუთვნოდა. ამ საგვარეულოს წარმომადგენლები, ალბათ, ცხოვრობდნენ სოფელ წახანში, მდინარე ოძრხეს ხეობაში. სოფლის შესახებ მსჯელობას ვხვდებით აკადემიკოს **სურგი ჯიქიას** ფუნდამენტურ სამტომეულში „**გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი**“. იგი მოხსენიებულია მ. ბროსეს მიერაც. ეს გვარი ძირთა ფონემატური ან ალიზის საფუძველზე დაკავშირებულია კიდევ ორ ქარ-

თულ გვართან: **ჭოხონელიძე და ჭეხან/ჭახან**. ამ გვართა ურთიერთმიმართების დასადგენად საჭიროა გაანალიზდეს არა მხოლოდ ანთროპონიმები, არამედ ტოპონიმებიც.

მსჯელობა.

რეგულარული ფონემათშესატყვისობა არაერთ რთულ პრობლემას ხსნის ქართველოლოგიაში, მაგრამ, სამწუხაროდ, მას სათანადო ყურადღება არ ექცევა არაენათმეცნიერთა მხრიდან. ამჯერად ჩვენ შევეხებით ისტორიული ანთროპოლოგიის მხოლოდ ერთ კონკრეტულ მონაცემს – ქართული ეროვნული კულტურის ილუსტრაციას:

უშგულში, მაცხოვრის ეკლესიაში (**მაცხუნარიშ**), ინახება ძვირფასი ხატი, რომელიც მისთვის შეუწირავთ ვინმე **ვახტანგ წახანელისძესა** და მის მეუღლეს – **ხუაშაქს XII-XIII** საუკუნეთა მიჯნაზე (თაყაიშვილი, 1937: 153). ირკვევა, რომ ისინი მაღალ სოციალურ წრეს ეკუთვნოდნენ და, ალბათ, ცხოვრობდნენ სოფელ წახანში, მდინარე ოძრხეს ხეობაში. აკადემიკოს **სერგი ჯიქიას** ფუნდამენტურ სამტომეულში „**გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი**“ (1941: 11, 122; 1947: 9, 120; 1958: 165, 168-173, 496) ამ სოფლის შესახებ გარკვეული მსჯელობაა. მას ახსენებს მ. ბროსეც (1861: XXV). **ივი დღესაც იმავე ადგილას მდებარეობს** (შდრ. რ. თოფჩიშვილი, სვანეთი და სვანეთის მკვიდრნი, 2015: 59) და შედის თანამედროვე ადიგენის მუნიციპალიტეტში, ოლონდ „თურქ მესხებად“ თუ „კაკასიელ თურქებად“ მონათლულ და თავიანთი სამკვიდროდან 1944 წელს აყრილ ადგილობრივ მკვიდრთა (მაჰმადიან მესხთა) ნაცვლად ახლა იქ იმერლები ცხოვრობენ (ბერიძე, 2013: 185-194).

წახანი ადრე დიდი სოფელი ყოფილა. 1870 წლისთვის მასში 75 კომლი ცხოვრობდა და მდებარეობდა ახალციხიდან 13 ვერსზე, მდინარე წახნისწყლის მიდამოებში (Зиссерман, 1870: 14). იქვეა სოფელი წახნისწყაროც. მათ შესახებ არაერთი ცნობაა დაცული საქართველოს ცენტრალურ ისტორიულ არქივსა (ფონდი 70, საქმე 44) თუ ხალხურ პოეზიაში.

მაგალითად:

„ერთი გოგო ვნახე **წახნისწყაროსა**,
პირი მზეს უგავდა, ტანი – საროსა,
ღმერთს შევეხვეწე, ამეყვანოსა,
სწორზე ქორწილი ვქნა, მამეყვანოსა“.

(„ძველი საქართველო“, III, 1913-1914: 251; ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, 1938: 37).

ისტორიკოსთა კვლევების მიხედვით, XII-XIV საუკუნეების საქართველოში **სუამაქ**ის სახელწოდებით რამდენიმე ქალბატონია ცნობილი, რომელთა უმრავლესობა გიორგი მესამისა თუ თამარის სამეფო კარზე დაწინაურებულ მხარგრძელთა და ჯაყელთა შთამომავალია. ზოგი მათგანი ქრისტიანულ ძველთა ქტიტორად და ხატების შემამკობლადაც კია მიხნეული (გოგოლაური, 2017: 63-81). ამიტომ სრულიადაც არაა გასაკვირი, რომ მესხეთის მკვიდრი დაინტერესებულიყო სვანეთის უკიდურეს ჩრდილოეთ ნაწილში აგებული ძველი ეკლესიითაც.

სვანეთის ისტორიულ დოკუმენტებში, რომლებიც ქართულ ენაზეა შესრულებული, გვხვდება როგორც **წახ-იან-ი**, ისე **წახ-იან-ი** და **წარ-იან-ი** (სილოგავა, 1988:490, 557). თუ კორექტურულ შეცდომასთან არ გვაქვს საქმე, მაშინ **წახიანი** წახანელისძის თავდაპირველი, უფრო არქაული ვარიანტი იქნება. ამ გვარს სამცხე-საათაბაგოში რედუცირებული ფორმაც (**წახ-ნ-ელ-ი**) ჰქონია (შდრ. ტოპონიმები: **წახნისწყალი**, **წახნისწყარო** / **წახნიწარო** / **წახანწორა**, ჯიქია, 1958: 93, 168-173).

გვიქრობთ, რომ საანალიზო ქართული **წახ-** ძირის კანონზომიერი ფონემატური შესატყვისი უნდა იყოს წარმოდგენილი თანამედროვე სვანურ ძირში **ჭეხ-**, რომელიც გამოიყენება ისტორიულ გვარში **ჭეხ-ან** (არც ისე დიდი რაოდენობით დღესაც რომ ცხოვრობენ ზემო სვანეთის სოფელ მულახში, აგრეთვე, თბილისში).

ერთი ძველი ხალხური სიმღერის (მეთხუიარ შერგელა) ტექსტში ეს გვარი შეიღჯერ გვხვდება სახელობითი, მოთხრობითი და მიცემითი ბრუნვის ფორმებით და შეიღჯერვე **ჭაღხან** გვაქვს (სვანური პოეზია, 1939: 52-56), ხოლო **აღ > ე** ჩვეულებრივი მოვლენაა სვანური ენის ფონოტაქტიკაში:

ტოტა **ჭაღხან** მახად აშყედ-ტოტა **ჭახანი** ახლახან მოსულა (სვ. პ., 52: 29); ტოტა **ჭაღხანდ** ჟი ანჭურნე-ტოტა **ჭახანმა** გაიგონა (იქვე, 52: 35); ტოტა **ჭაღხანს** თხუმ ხეხოლდა-ტოტა **ჭაცანს** თავში ხვდებოდა (იქვე, 54: 71)...

შეიღივე შემთხვევაში აკაკი შანიძეს, ვარლამ თოფურიასა და მერი გუჯეჯიანს საანალიზო გვარი ქართულენოვან ტექსტში **ჭახან** ფორმით აქვთ წარმოდგენილი, რაც იმას ნიშნავს, რომ სიმღერის სოფ. მულახში ჩაწერის დროს (1936 წ.) სწორედ ამ ვარიანტით იხმარებოდა ეს ოფიციალური გვარი. ამიტომ ისიცაა მოსალოდნელი, რომ **აღ > ე** პროცესს კი არ ჰქონდა ადგილი,

არამედ რეამარცველოვან სტრიქონში **ღ** პროსოდული ბგერაა და გაჩენილია სიმღერის მუსიკალური რიტმისა თუ ტექსტის არქიტექტონიკის დასაცავად.

ჭეხან ვარიანტი უკვე არსებობდა სვანეთში XIX საუკუნის ბოლოს (ნიჟარაძე, 2007: 282). შესაძლოა იგივე ლექსემა ვივარაუდოთ კასპის რაიონის სოფელ სამთავისში დადასტურებულ ჰიდრონიმში **ჭეხ-ა-ან-თ ხევი**, სადაც პირველი კომპონენტი შტოგვარის აღმნიშვნელი მსაზღვრელი ჩანს.

XVI-XVII-XVIII საუკუნეთა საგვარეულო მოსახსენებლებში არაერთხელაა დადასტურებული დიდებული ფეოდალი **ჭეყან დადიშგელიანი / დანქლიანი** (სილოგავა, 1986: 277-286). მაშასადამე, ამ შემთხვევაში **ჭეყ-ან** (< **ჭეხ-ან** < **ჭადხ-ან** < **წახ-ან**) ანთროპონიმია, რაც, აგრეთვე, უცხო არაა სხვადასხვა ენისთვის [დასავლეთ საქართველოში აბაშიძეთა ერთ ყმას ერქვა **ჭოხ-ონ-ა ძიბიგური** (ქალბატონ ნინელი ჭოხონელიძის ცნობით), რომელიც სამეგრელოს სამთავროში შემაგალი ტერიტორიიდან – სოფელ მათხოჯიდან იყო, ალბათ].

ლაშხეთში 1936 წელს ჩაწერილ სიმღერაში „გაურ-გავხე“ რუსეთის წინააღმდეგ სოფელ ხალდეს გასათავისუფლებლად მებრძოლ ერთ-ერთ გმირად დასახელებულია ვინმე **ჭოხან** (სვანური პოეზია, 1962: 7), რომელიც, ვფიქრობთ, **წახან** ფუძის ზანური ვარიანტი უნდა იყოს (თუ **ჯოხ-ა-ღ**, **ჯოხ-ი-ა**, **ჯოხ-ი-ან**, **ჯოხ-ა-ძე** არ უკავშირდება!). იგივე სიტუაცია გვესახება ქართულ გვარშიც **ჭოხ-ონ-ელ-ი-ძე**; შდრ. აგრეთვე, ტოპონიმები: **ჭოხ-ულდ** (სოფელი მესტიის რაიონში), **ჭოხ-ონ-ა** (სახნავი მიწის სახელწოდება ხობის მუნიციპალიტეტში) **ჭახ-ან-ტყე-ბ-ი** (ოღრო-ჩოღრო ფერდობი ჩხოროწყუს რაიონში) და **ჭახ-ათ-ი** (სოფელი ქობულეთთან ახლოს, **ჭახ-ათ-ა** (ღელე თერჯოლის რაიონში), **ჭეხ-ურ-ა/ჭეხ-ურ-ე** (მდინარე სოფელ მათხოჯში), **ჭეხ-ა-ან-თ ხევი** (კასპის რაიონის სოფელ სამთავისში)... ამ მონაცემებში თანხმოვანთა კანონზომიერი ფონემათშესატყვისობა ზუსტადაა დაცული, რაც ამოსავალია, არაერთი ქართველოლოგის აზრით. რაც შეეხება ხმოვნებს, იქ მორეულ, შედარებით ახალი ქრონოლოგიური დონის ამსახველ მოვლენებთან უნდა გვკონდეს საქმე. (მაგალითად: შდრ. **ჭახნაგ-ი**შ ტობა, მორევი მარტვილის რაიონის სოფელ თარგამეულში, **წახნაგ/კ-ია**, ოფიციალური გვარი ჩხოროწყუსა თუ სენაკში და ქართული სიტყვა **წახნაგ-ი**, „ტეხილი ზედაპირის ერთ-ერთი გვერდი“).

თავისთავად ცხადია, ზემოაღნიშნული მსჯელობის შემდეგ

ვერ გავიზიარებთ ჩვენი ახალგაზრდა კოლეგის დ. შავიანიძის აზრს **ჭოხონელიძის ხონელიძიდან** მომდინარეობის შესახებ (შავიანიძე, 2012: 227-228).

როგორც ვხედავთ, ყველა ქართველურ ენაში, **წახ-ჭოხ-ჭახ > ჭეხ** ძირთან გამოიყენება ონომასტიკური, წარმომავლობის გეოგრაფიულ და კინოზობითობის აღმნიშვნელ სახელთა მაწარმოებელი სუფიქსები. მათში მრავლობითობის მორფემის ფუნქცია კი არ უნდა ვეძებოთ ისე, როგორც ეს სპეციალურ ლიტერატურაშია მითითებული (შდრ. **ტიბა-ან-ი, მელა-ან-ი, ჯუგა-ან-ი** და ა. შ., იხ. ჯიქია, 1958: 496-497), არამედ – კრებითობისა, რაც შემდგომში შტო-გვარის აღმნიშვნელ სახელთა თუ ოფიციალურ გვართა წარმოებაში აისახა.

რას უნდა ნიშნავდეს ქართველურ ენათა ტოპონიმებში, ჰიდრონიმებსა თუ გვარებში დადასტურებულ **წახ-ჭოხ-ჭეხ > ჭახ** ძირი, ძნელი სათქმელია. აშკარაა, რომ იგი ძალიან ძველია და შესაძლოა მისი სემანტიკა მოდიოდეს რაჭული **ჭოხ-ო-ეთ-ი**დან (ჩრდილიანი, უმზეო ადგილი“), რომელიც, თავის მხრივ, ზანური მეტყველების ანარეკლი ჩანს (შდრ. თემის საკრებულო **ჭოლ-ა**, ერთი მხრივ, და **ჭახ-ან-ტყე-ბი** „ოდრონოდრო ტყე-ფერდობი“, მეორე მხრივ, ჩხოროწყუს რაიონში).

შედეგები და დასკვნები.

ამრიგად, ყველა ქართველურ ენაში, **წახ-ჭოხ-ჭახ > ჭეხ** ძირთან გამოიყენება ონომასტიკური, წარმომავლობის გეოგრაფიულ და კინოზობითობის აღმნიშვნელ სახელთა მაწარმოებელი სუფიქსები. მათში მრავლობითობის მორფემის ფუნქცია კი არ უნდა ვეძებოთ ისე, როგორც ეს სპეციალურ ლიტერატურაშია მითითებული, არამედ – კრებითობისა, რაც შემდგომში შტო-გვარის აღმნიშვნელ სახელთა თუ ოფიციალურ გვართა წარმოებაში აისახა. რას უნდა ნიშნავდეს ქართველურ ენათა ტოპონიმებში, ჰიდრონიმებსა თუ გვარებში დადასტურებულ **წახ-ჭოხ-ჭეხ > ჭახ** ძირი, ძნელი სათქმელია. ჩანს, რომ იგი ძალიან ძველია და შესაძლოა მისი სემანტიკა მოდიოდეს რაჭული **ჭოხ-ო-ეთ-ი**დან (ჩრდილიანი, უმზეო ადგილი“), რომელიც, თავის მხრივ, ზანური მეტყველების ანარეკლი ჩანს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

ბერიძე, 2013: მ. ბერიძე, მაჰმადიანი მესხების ფესვები და დღევანდელი, ახალციხე, 2013.

გოგოლაური, 2017: რ. გოგოლაური, საისტორიო ძიებანი, ტ. I, თბილისი. 2017.

გოგოლაური, 2015: რ. გოგოლაური, გურკლელთა ვინაობის საკითხისათვის, „განათლება XXI საუკუნეში“, გორი. 2015.

დოკუმენტები, 1940: დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, 1940. თბილისი.

თაყაიშვილი, 1937: ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლენხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი. 1937.

თოფჩიშვილი, 2015: რ. თოფჩიშვილი, სვანეთი და სვანეთის მკვიდრნი, თბილისი. 2015.

მაკლათია, 1938: ს. მაკლათია, მესხეთ-ჯავახეთი, თბილისი. 1938.

ნიჟარაძე, 2007: ბ. ნიჟარაძე, ქართულ-სვანურ-რუსული ლექსიკონი, თბილისი. 2007.

სილოგავა, 1986: ვ. სილოგავა, სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I, თბილისი. 1986.

სილოგავა, 1988: ვ. სილოგავა, სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, თბილისი. 1988.

სვანური პოეზია, I, 1939: სიმღერები შეკრიბეს და ქართულად თარგმნეს აკაკი შანიძემ, ვარლამ თოფურიაძე, მერი გუჯუჯიანმა, თბილისი. 1939.

შავიანიძე, 2012: დ. შავიანიძე, დიხაშხო-ისრითის გვარსახელები, „ქართველური მემკვიდრეობა“, XVI, ქუთაისი. 2012.

ძველი საქართველო, 1913-1914: ძველი საქართველო, III, 1913-1914. ტფილისი.

ჯიქია, 1947: ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დათარი, I ტ., თბილისი. 1947.

ჯიქია, 1941: ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დათარი, II ტ., თბილისი. 1941.

ჯიქია, 1958: ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დათარი, III ტ., თბილისი. 1958.

ბროსე, 1861: Броссе М., Переписка, на иностранных языках грузинских царей с российскими государями от 1659 г. По 1770 г., СПб. 1861.

ზისერმანი, 1870: Сборник материалов для описания Тифлисской губернии, под редакцией правителя оной К. Л. Зиссермана, т. I, вып. I, Тифлис.